

Základní kroky dokumentace židovských hřbitovů

Vladařová Petra – UK - HTF; HT-JU

Vladař, Jan – Katedra antropologie a historických věd FF ZČU v Plzni

Úvod

Opuštěné, staré židovské hřbitovy můžeme vnímat jako romantickou součást dnešní kulturní krajiny. Představují ale nejen zajímavou historickou památku, hlavně jsou posvátným místem posledního odpočinku. Jen letmý pohled na neutěšený stav mnoha z nich vybízí pečovat o jejich zachování a obnovu. Ovšem pro zájemce o hlubší pohled do naší minulosti představují staré židovské hřbitovy a epitafy jejich náhrobních kamenů rovněž také významný historický pramen. Studium epitafů židovských náhrobků obohacuje znalosti o minulosti místního osídlení a židovského komunity. Doplnují písemné zprávy (např. knihy chevry kadiši) a v některých případech jsou jediným dokladem existence místní, zaniklé židovské obce. Na zjištěné poznatky mohou kromě historiků samotných navázat rovněž další společenskovední disciplíny: sociologie, genealogie, dějiny umění. Můžeme jen vítat zvyšující se zájem o studium židovských hřbitovů, snad motivovaný právě touhou přinést další střípek do mozaiky naší minulosti.

Vzhledem k rozšiřující se skupině nadšených, v oboru vzdělaných pracovníků ochotných a připravených přepisovat a studovat texty náhrobků anebo jinak přispět k terénní dokumentaci nabízíme návod formou metodického průvodce od technických prací v terénu po vyhodnocení získaných dat a jejich vložení do databáze pro budoucí komparaci.

Dokumentaci židovských hřbitovů, obdobně jako ostatní vědecké výzkumy, je nezbytné provádět dle formálních standardů dokumentace. Proto nabízíme předběžné shrnutí základních bodů, které by odpovědná dokumentační práce měla obsahovat.

1. Výběr lokality

Považujeme za zřejmé, že zájemce o studium židovských hřbitovů bude vybírat vhodnou lokalitu zejména v regionu svého bydliště, případně v lokalitě, ke které má určitý vztah. Před úvahami nad konkrétním místem je však nezbytná konzultace s regionálními odborníky památkové péče, historiky regionálních muzeí a zejména se specialisty na židovské památky (např. z Židovského muzea v Praze). Hřbitovy prohlášené za kulturní památky podléhají příslušným zákonům a konzultace s odpovědným pracovníkem státní památkové péče je nutná. Doporučení odborníků umožní vybrat lokalitu ohroženou poškozením nebo zničením, lokalitu dosud nezdokumentovanou nebo lokalitu zpracovanou jen částečně.

Dokumentační práce v konkrétní lokalitě je třeba rovněž domluvit s vlastníkem pozemku, objektu (obec, Federace židovských obcí, místní židovská obec, dále viz katastr nemovitostí) a ideálně, v případě úvah vlastníka nad plány budoucí obnovy hřbitova, přímo dohodnout koordinaci prací ¹.

V některých případech vlastník hřbitova deleguje osobu, která v místě zajišťuje nejjednodušší údržbu a dohled. Může se jednat o člověka z nejbližší obce provádějícího nejnútnejší technické práce typu vysekání nových náletů, sekání trávy a čištění hřbitova. Náročnější údržba, zejména znovuoobnovení ohradní zdi, z halachického hlediska základního prvku hřbitova, kdy je nutné oddělit svět živých od „bejt ha kvarot“ (domu hrobů)², již předpokládá souvislejší zájem a plán obnovy lokality, proto je ideálním případem pro začátek dokumentace rozhodnutí vlastníka o opravě hřbitova. Tyto práce spočívají v opravení zdiva, vsazením branky jako jediného vstupu na hřbitov, znovupostavení a očištění náhrobků, zrestaurování kamenů, někdy pokud je možno i restaurace márnice. Pokud se nepodaří zmíněné práce zajistit a je jisté, že se v blízkých letech nechystají, je možno přikročit k vlastní dokumentaci samostatně a pouze zvážít vhodné doplnění dokumentace v budoucnu.

V České republice se nachází přibližně 350 existujících židovských hřbitovů³ a mnohé z nich stále čekají na odbornou deskripci a zájem, zatímco jiné jsou předmětem zájmu hned několika výzkumníků. Můžeme proto každému jen doporučit svoji práci představit a koordinovat s ostatními badateli a zainteresovanými institucemi a včas tak předejít možnému souběhu totožných prací s druhými. Zatím nevznikl zastřešující registr evidující aktuální stav starých židovských hřbitovů (jak fyzický, tak stupeň dokumentace) nebo budoucí plány obnovy. Lze však využít průběžně doplňovanou databázi židovských hřbitovů vytvářenou archivem Židovského muzea

¹ Např. Matana, a.s., správce majetku Federace židovských obcí, plánovitě zajišťuje údržbu a obnovu židovských hřbitovů. Zároveň je partnerem státní památkové péče a zajišťuje základní inventarizaci formou náhledové fotodokumentace aktuálního stavu propojené s půdorysným plánem umístění náhrobků. Vzhledem k množství lokalit a současné rychlosti degradace epitařů i celých náhrobků je využívání externích spolupracovníků nezbytné. Jeden z požadovaných výsledků představuje právě příprava podkladů k prohlášení hřbitova kulturní památkou.

² „...říká rabi Nachman v San 45a – ,... ohradu potřebují ještě daleko více nežli tachrin...“
Keshet [online]. 2009 [cit. 2011-09-20]. Kol bo... Dostupné z WWW:
<<http://www.chewra.com/keshetnew/kweb/kategorie.aspx?kid=70>>.

³ FIEDLER, J. Židovské památky v Čechách a na Moravě, s. 38.

v Praze, webové stránky společnosti Matana a.s.⁴ nebo internetovou aplikaci Keshet⁵, představující individuální pokus o databázi českých a moravských židovských hřbitovů.

Kromě obecných odborných dispozic výzkumníka stran památkové péče, historie, hebraistiky a judaismu, je: „podmínkou pro zpracování každého nápisového fondu... seznámení se s kulturněhistorickým, uměleckohistorickým a geografickým kontextem regionu⁶.“

V případě židovských hřbitovů obnáší příprava kromě studia příslušné literatury (např. o dějinách Židů v daném regionu) rovněž archivní studium matričních záznamů, knihy chevry kadiši apod. Je třeba se také seznámit s úrovní dokumentace, případně výsledky výzkumů, na hřbitovech v blízkém okolí resp. s dějinami místních židovských obcí a osudy jejich jednotlivých příslušníků. Taková teoretická příprava může v průběhu práce usnadnit rychlejší identifikaci příjmení rodin i jednotlivců v předem dané lokalitě. Orientaci v různých jazykových variantách místních názvů umožňuje seznam měst a obcí s německými ekvivalenty⁷ a historické mapy⁸. Tento srovnávací materiál je nutný pro interpretaci zpracovaných textů epitafů a budoucí zasazení výsledků do regionálních i širších souvislostí.

2. Terénní dokumentace

2.1. Zhotovení plánu hřbitova

Pro zhotovení přesného geodetického plánu hřbitova, nezbytného pro podrobnější dokumentaci, lze doporučit výhradně odborné geodetické služby. V jednodušších případech je možné základní orientační plán vytvořit samostatně ortogonální metodou tj. měřením v místním souřadnicovém systému bez nadmořských výšek. Metodiku pro vypracování orientačního plánu shrnuje např. seminární práce Ladislava Faigla⁹. Základem je půdorysné schéma hřbitova v jeho zjištěných hranicích dle dochovaného obvodového zdiva nebo jiných v terénu patrných stop původního ohrazení. Pro samotné zakreslení je nutné zvolit vhodné měřítko vytvářeného plánu. Orientaci uvnitř vymezeného prostoru si ulehčíme zaměřením a zakreslením výrazných orientačních bodů (např. stromy, terénní hrany apod.). Před samotným zaměřením jednotlivých hrobů si určíme zřetelné hrobové linie (obvykle jsou hroby na židovských hřbitovech orientovány do souvislých linií) a poté přistoupíme k zakreslování umístění jednotlivých náhrobků. Každému náhrobku je do plánu přiřazeno číslo pro potřeby dalšího zpracování. Za základní měřičskou pomůcku poslouží běžný skládací metr a svinovací pásmo.

2.2. Fotodokumentace

⁴ www.pamatky.kehilaprag.cz

⁵ www.chewra.com

⁶ ROHÁČEK, J. Epigrafika v památkové péči, s. 58.

⁷ <http://exonyme.bplaced.net/Board/archive/index.php/thread-72.html>

⁸ <http://oldmaps.geolab.cz>

⁹ FAIGL, Ladislav. *Metodika při mapování (vytváření plánů) židovských hřbitovů* [online]. Ústí nad Labem : UJEP, 2010. 13 s. Seminární práce. UJEP. Dostupné z WWW: <<http://www.box.com/shared/4hzrjp59ys>>.

Z různých metod pro vizuální zaznamenání zkoumaného objektu se jako nejefektivnější ukazuje fotografie. Rozhodně nejde o ideální způsob, ale použití fotografie představuje praktický kompromis mezi přesným zachycením předlohy a technickými, časovými a souvisejícími finančními možnostmi výzkumníka. Vyhotovení úplné, jednotné fotodokumentace je nezbytnou součástí práce v terénu.

Současné schopnosti digitálních fotoaparátů umožňují v jednoduchém režimu Automat pořízení kvalitních dokumentárních fotografií a další technická zařízení (počítač, tiskárna resp. software pro editaci snímků) jejich okamžité zpracování. Digitální fotografie zároveň umožňuje snadné vkládání do potřebných dokumentů (textů, formulářů, katalogů, databází apod.).

Prostým vyfotografování můžeme vytvořit základní dokumentaci vzhledu hřbitova, od celkových pohledů zachycujících umístění v terénu, přes různé detaily obvodového zdiva, objektu márnice a vstupu, po dílčí, ilustrativní pohledy na konkrétní způsob rozmístění náhrobních kamenů v ploše hřbitova. Kromě individuálního citu pro kompozici snímku, je třeba zvolit vhodné, přirozené osvětlení (s minimem vegetace a stínů tj. ideálně na podzim nebo zjara, při zatažené obloze apod.). Při focení menších objektů a detailů (zejména zdiva) postupujeme od celkového záběru k detailu, k focenímu objektu vhodně přikládáme svislé měřítko (skládací metr, nivelační lať), aby nezakrývalo důležité prvky např. zalomení, spáry apod. Pozdější rychlou orientaci usnadní umístění severky do záběru (vytvoříme ze skládacího metru).

Můžeme rovněž zachytit podobu a aktuální stav jednotlivých hrobových míst. Fotografie by měla obsahovat celkový záběr hrobového místa včetně náhrobku, vymezení hrobu (kamenná, kovová ohrádka) nebo prostý rov. Uvedené platí v případě, že je hrobové místo v terénu viditelné. U poškozených, rozlomených nebo povalených vícedílných náhrobků zabíráme všechny jednoznačně související díly najednou.

Před vlastním fotografováním náhrobku je třeba šetrně odstranit vegetaci zakrývající pohled na objekt a samotný objekt očistit od nečistot, ale břečťan nebo mech z náhrobků odstraňujeme pouze, nehrozí-li poškození kamene.

Nezbytnou součástí fotografie je viditelná, čitelná cedulka s identifikačním číslem náhrobku dle kapitoly 2.1. Zhotovení plánu hřbitova.

Specifické a na technickou výbavu náročnější je fotografování jednotlivých náhrobních kamenů. Základní podmínkou je nejen kvalitní zobrazení, ale hlavně epigraficky hodnotná čitelnost snímku. Je třeba předem upozornit, že takto vzniklá fotodokumentace tvoří základ veškeré další činnosti, jednak umožňuje „přečtení“ běžným způsobem nečitelných náhrobků, jednak usnadňuje, až nahrazuje podrobnou slovní deskripci náhrobku, jednak může zpětně sloužit pro dodatečné srovnávací studium a konečně je výchozím základem k vytvoření katalogu.¹⁰

¹⁰ ROHÁČEK, J. Epigrafika v památkové péči, s. 61.

Ukazuje se, že zcela zásadní pro „čitelnost“ snímku je správné využití umělého bočního osvětlení. Autoři experimentovali s finančně zřejmě nejméně náročnou sestavou (fotoaparát Canon PowerShot G12, transmiter Canon Speedlite ST-E2, blesk Canon Speedlite 430EX II) umožňující bezdrátovou komunikaci blesku s aparátem.

Vlastní fotografování provádíme čelně k objektu, s vodorovnou resp. svislou pozicí aparátu umístěným na stativu. Osvětlení bočním bleskem umístíme téměř kolmo k ose objektivu aparátu a jen mírně šikmo od frontální roviny foceného objektu. Vzdálenost aparátu přizpůsobíme velikosti a výšce objektu (cca do 5 m), objektem nevyplňujeme celý snímek a ořez provádíme při zpracování. Větší vzdáleností od objektu omezuje zkreslení jeho skutečných rozměrů. Umístění blesku (zajistí pomocník) závisí na místních podmínkách, zároveň vzdálenost blesku od objektu (cca mezi 0,2 – 1 m) mění intenzitu nasvícení objektu. Doporučujeme u každého foceného objektu vyzkoušet nasvícení bleskem z různých úhlů (zprava, zleva, shora) i vzdáleností a provést kolem 10 variantních snímků a nejzdařilejší vybrat až během zpracování. Autoři dosáhli nejlepších výsledků při nastavení aparátu na automatickou délku expozice s možností manuálního ovládní clony dle aktuálních podmínek pro docílení optimálního osvětlení a hloubky ostrosti snímku. Obdobně, již bez použití stativu, je třeba postupovat v případě focení v celkovém pohledu zakrytých nebo neosvětlených částí a různých detailů.

Na techniku focení jsou nejnáročnější novodobé lesklé, silně reflektující náhrobky (leštěná žula, mramor). Zde je třeba vyhledat vhodný úhel osvětlení a omezit přístup přirozeného světla.

Současná digitální fotografie, zejména možnost rychlého pořízení vysokého počtu snímků, tvoří zásadní část terénní dokumentace. Umožňuje zachycení nejen podoby a stavu dokumentovaného objektu, ale při vhodné technice i běžným okem nezaznamenané plastické detaily. Proto výsledné zobrazení reliéfnosti a „čitelnosti“ písma významně doplňuje pokusy o čtení nápisů na náhrobcích přímo v terénu.

Přesto běžná fotografie není ideálním prostředkem dokumentace, neboť obsahuje zkreslení dané optickými vlastnostmi objektivu. Obvyklým způsobem zaznamenání skutečné podoby objektu byla technická kresba. Využití kresby je však v daném případě kromě obecných negativ zjevně nevhodné. Přesto některé historicky a umělecky významné náhrobky vyžadují přesnější způsob obrazové dokumentace než prostou fotografii. Ve fázi pokusů je proto využití fotogrammetrického zobrazení zachycujícího reálnou podobu objektu v jeho přesných rozměrech s přímým vytvořením třídimenzionálního modelu. Vstupní data tvoří několik výše popsaných digitálních fotografií. Focený objekt v terénu doplníme o kódovací body, pomocí kterých je softwarově provedeno prolnutí několika snímků z různých stanovišť aparátu. Porovnáním rozdílů v deformacích obrazu, které způsobuje různá poloha aparátu vůči zobrazovanému objektu, je získána poloha všech vzájemně ztotožnitelných bodů ze všech snímků v původním trojrozměrném prostoru. Po zpracování pomocí počítačového programu fy. Eos Systems Inc. Photo Modeler Scanner je výsledkem jednoduchý, předloze odpovídající model, osvětlený jednostranným šikmým světlem. Další funkce aplikace nebo použití jiného softwaru umožňuje vkládat texturu kamene, měnit osvětlení apod.

Využití a kombinace několika metod až do fáze výsledného grafického zobrazení se v moderních způsobech dokumentace ukazuje neefektivnější a zároveň dobře umožňuje jiným badatelům možnost revize, popř. navázání na dosažené výsledky.

2. 3. Popis náhrobku a přepis epitafu

Primární deskripce náhrobku a opis epitafu z autopsie je prvořadou součástí terénních prací. Doporučujeme pečlivě zanést veškeré údaje týkající se jak nositele¹¹ (rozměry, materiál, výzdoba atd.) tak epitafu (velikost písma, přepis atd.) na předem připravený formulář odpovídající struktuře budoucího katalogového listu. Pro komplexnější porozumění sepulkrální památce je nutné věnovat stejnou pozornost oběma hlavním prvkům; nositeli a nápisu. Díváme se na ni jako na artefakt, který vyžaduje evidenci (fotografie), zachycení informací (přepis), analýzu a interpretaci (překlad). Tyto stupně dokumentace můžou být výchozí také pro paleografické zpracování, dějiny umění, petrografii, technologii zpracování materiálu, filologii.¹²

Po zhotovení fotografií máme přibližnou představu o stavu dochování nápisů jednotlivých náhrobků. Většinu nápisů přepisujeme z autopsie přímo v terénu. Jen u některých využijeme pro přepis nejprve fotografický snímek. Jedná se o ty nápisy, které jsou lépe čitelné díky použití externího blesku. Přepis přesto následně zkontrolujeme v terénu. Je nutno počítat s opakovanou návštěvou hřbitova z důvodu různého dopadu slunečního světla, díky kterému náhrobek lépe přečteme. Pokud nám nejde epitaf přečíst ihned, je třeba se k němu v průběhu práce vracet a doplňovat chybějící slova či části textu. Na základě dalšího studia (klasifikace náhrobků, matriky, knihy chevry kadiši) se někdy podaří s určitým časovým odstupem epitaf přečíst a interpretovat.

Text epitafu přepisujeme v terénu celý, číslujeme jednotlivé řádky pro pozdější orientaci při překladu. Pokud se na náhrobku objevuje židovská symbolika, zaznamenáváme v přepisu její umístění. Při přepisu nápisu zachováváme zásadně veškeré ortografické zvláštnosti, které při následném přepisování do katalogu důsledně zmiňujeme v komentáři.

3. Epigrafický katalog

Začátek odborného, vědeckého zájmu o souvislou dokumentaci židovských hřbitovů v Čechách zahájila po roce 1930 památková komise Svazu židovských náboženských obcí Čech, Moravy a Slezska. Celkem bylo zdokumentováno přibližně 30 hřbitovů, ale byly to většinou dokumentace „výběrové“.¹³ Přepsány byly pouze náhrobní kameny, které se zdály být nejstarší nebo vlivem eroze nejvíc poničené. Válečné události další výzkum na dlouhou dobu pozastavily.

¹¹ „Používá se i pojem *nosič nápisu*; je to objekt, který fyzicky nese nápis“. ROHÁČEK, J. Epigrafika v památkové péči, s. 10.

¹² TRZINSKI, A. Inskrypcje Na Materiale Kamiennym W Polsce..., s. 46.

¹³ PETRUSOVÁ, L. Židovský hřbitov v Dřevíkově, s. 13.

Současný epigrafický výzkum prováděný obvykle v rámci památkové péče je téměř výhradně soustředěn na historické nápisy latinské. Epigrafika hebrejská proto postrádá vlastní, moderní metodologii, která by řešila epigrafický výzkum odpovídající specifickému charakteru hebrejských sepulkrálních památek. Specializované metody lze nalézt v zahraničí v publikacích tzv. „polské školy“¹⁴. Obecné domácí zkušenosti krátce shrnuje J. Roháček¹⁵, který zároveň uvádí příklad standardizovaného katalogového záznamu pro deskripci epigrafických památek. Publikace J. Roháčka, polský výzkum a dokumentační práce Židovského muzea v Praze jsou autorům východiskem pro návrh standardizovaně vedeného katalogu. Ekvivalent katalogu lze vést rovněž v podobě elektronické databáze.

Zvyšující se rychlost zániku epitafů je podnětem pro jejich intenzivní výzkum. Současně je velmi žádoucí sjednotit nejen terénní postupy, ale zejména výstupy výzkumu zahrnující úplnou a přesnou deskripci náhrobku a co nejdůvěrnější přepis epitafu společně s kvalitní fotodokumentací. V konečných výstupech je třeba jednoznačně odlišit samotnou dokumentaci od vlastních interpretací, zejména v případě přepisu a překladu hebrejským jmen nebo dat dle židovského kalendáře do latinky. Výstupy výzkumu musí být srozumitelné další badatelům. Ideální formou je publikace epigrafické části výzkumu v podobě edice, dostupné potencionálním uživatelům z oborů historie, historie umění, památkové péče, paleografie, heraldiky, genealogie, lingvistiky, religionistiky a dalších, vyžadující kvalitní, srozumitelná a jednotná data pro vlastní využití.

Katalog je tvořen z katalogových listů řazených chronologicky (viz dále), vyhledávání dle jiných kritérií umožňují rejstříky. Okamžité řazení záznamů a snadné vyhledávání nabízí elektronická databáze.

Jednotlivý katalogový list shromažďuje údaje o konkrétním nápisu a jeho nositeli.¹⁶ Obsahuje záhlaví, které se skládá ze čtyř částí: lokalita, číslo náhrobku, jméno zemřelého a datum úmrtí, které je určující pro chronologické řazení. V druhé, graficky oddělené části se nachází informace k nositeli nápisu: tvar, materiál, výzdoba a rozměry. V třetí části jsou věcné informace k nápisu: rozsah, technika zhotovení, výška popř. druh písma a stav poškození náhrobku a nápisu. Následuje přepis epitafu a jeho překlad. Další rubrikou je komentář ke jménu a datu. Zde zaznamenáváme titulatury, textové paralely, jméno kameníka či dílny a další komentář, jak k náhrobku, tak k textu epitafu. Následuje prosopografie, další doplňující poznámky, prameny a literatura. Na posledním řádku katalogového listu je uveden datum pořízení opisu v terénu a jeho autor.¹⁷

V katalogu uvádíme rovněž odkazy na starší dokumentaci jednotlivých náhrobků a s ohledem na autorská práva ji přiložíme v kopii např. kresebnou dokumentaci vzniklou v období před 2. sv. válkou, fotografie z evidence památek apod. Doplnění o starší dokumentaci je výhodné zejména v okamžiku, kdy se náhrobek

¹⁴ TRZINSKI, A. Inskrypcje Na Materiale Kamiennym W Polsce... Lublin, 2007; HOŃDO, L. Inskrypcje Starego Żydowskiego Cmentarza W Krakowie. Krakow, 2000; WODZIŃSKI M. Hebrajskie Inskrypcje Na Ślasku XIII-XVIII Wieku. Wrocław, 1996 atd.

¹⁵ ROHÁČEK, J. Epigrafika v památkové péči. Praha, 2007.

¹⁶ ROHÁČEK, J. Epigrafika v památkové péči, s. 15.

¹⁷ Ukázky k jednotlivým záznamům jsou v této práci uvedeny v závorkách kurzivním písmem.

fyzicky nedochoval nebo je v současnosti již nečitelný. Vložený údaj píšeme kurzivním písmem s řádnou citací. Nedochovaný náhrobek plynule zařadíme do evidence dle jeho původního umístění v rámci hřbitova.

3.1. Záhloví

Záhloví obsahuje čtyři nejdůležitější záznamy (lokalita, číslo náhrobku, jméno zemřelého, datum úmrtí), které slouží pro rychlou orientaci a hledání v katalogu.

Lokalitu nejčastěji uvádíme dle katastrálního území obce, na kterém se hřbitov nachází. Případně podle tradičního místopisného názvu nebo jména, odlišující například v jedné obci starý a nový hřbitov. Běžně užívané označení lokality lze nalézt v přehledné literatuře¹⁸.

Číslo náhrobku určuje jeho umístění v rámci hřbitova a umožňuje vytvoření výchozí evidence. Číslo přidělujeme náhrobku při vytváření plánu hřbitova. Ojedinele (u moderních hřbitovů, u hřbitovů se zachovanou úplnou historickou dokumentací hrobových míst) můžeme využít původní lokační číslování.

Jméno zemřelého uvádíme občanské (David Abeles), hebrejské jméno (David ben Avraham) přepíšeme v latině. Jsou-li v epitafu obě varianty, vybíráme pouze občanské jméno. Všechny ostatní údaje jako patronymikum, jméno matky, manžela a atd. uvádíme v komentářích. Není-li jméno na náhrobku čitelné, můžeme jej dodatečně doplnit po komparaci s jinými prameny. Jméno je pak uvedeno v hranatých závorkách s uvedením pramene.

Poslední rubrikou v záhlaví je datace tj. údaj, který je uveden v epitafu, jako datum úmrtí nebo datum pohřbu. Jsou-li zaznamenána obě data, uvádíme do záhlaví pouze datum úmrtí. Nečitelné datum na náhrobku můžeme opět získat sekundárně z jiných pramenů a poté jej uvádíme v hranatých závorkách např. [1860-11-12] nebo [1750] s uvedením pramene.

3.2. Náhrobek

Další část katalogu zprostředkovává primární, fyzickou deskripci nositele – tvar, materiál, výzdobu, rozměry. Obecně při popisování náhrobku, ale i písma, používáme standardní českou uměleckohistorickou terminologii¹⁹.

Na většině židovských hřbitovů, které se vyskytují na našem území, se setkáváme s různorodými tvary náhrobků. Od tradičních jednoduchých stél zakončených obloukem a zapuštěných v zemi, přes vícedílné náhrobky z leštěné žuly až k velkým novodobým pomníkům²⁰. Výzdobu popisujeme uměleckohistorickými termíny, symboliku náhrobku vedle popisu vzhledu doplníme v komentáři o význam symbolu a způsob, jakým doplňuje text epitafu.

¹⁸ HEŘMAN, J. *Židovské Hřbitovy V Čechách a na Moravě*. Praha, 1980.

¹⁹ Např. HEROUT, Jaroslav. *Slabikář návštěvníků památek*. Praha, 2011.

²⁰ HEŘMAN, J. *Židovské Hřbitovy V Čechách a na Moravě*, s. 3.

Rozměry náhrobku se skládají z výšky (měřeno od současného povrchu, přestože náhrobek může být až po epitař zapadlý do země, v žádném případě nezasahujeme pod přirozený povrch), šířky a tloušťky kamene (měřeno v nejširším místě). V případě, že se náhrobník skládá z více částí (většinou se jedná o novodobé náhrobky) měříme všechny části zvlášť – náhrobek, podstavec, sokl nebo část 1, 2, 3.

Přesné určení druhu kamene a jeho případnou provenienci nám určí odborníci, pro zhrubý přehled ale postačí roztřídění dle obvykle používaných materiálů: pískovec, žula, mramor.

3.3. Nápis

Pro deskripci nápisu zaznamenáme výšku písma (pro latinu „N“, pro hebrejštinu „א“ *alef*). Popis druhu písma, jeho tvaru a nepravidelností je zatím opomíjeno, přestože zahraniční výsledky ukazují na jeho jistý potenciál²¹, a zhodnocení charakteru použitého písma je úkolem do budoucna.

Do rubriky – rozsah – zaznamenáme počet zjištěných, viditelných řádků celého epitařu. I v případě různě plasticky členitého náhrobku začínáme vždy řádkem úplně nahoře a zaznamenáváme všechny řádky včetně samostatně stojících zkratk.

Technika zhotovení písma se rozděluje na „vtesaný nápis (pod úroveň nápisového pole), reliéfní nápis (vystupující nad nápisové pole), reliéfní nápis v zapuštěném nápisovém poli apod.“²² K popisu můžeme přidat změřenou hloubku zasekání. Nápisy někdy bývají zvýrazněny barvou, obvykle zlatou, černou nebo bílou. Na novodobých náhrobkách se setkáváme také s nápisem pouze na vložené skleněné nebo mramorové tabulce, případně s jiným, netradičním řešením.

3.4. Stav poškození

Prohlídkou náhrobku v terénu rovněž zjistíme jeho aktuální stav a případné poškození. Můžeme se setkat s povaleným nebo přelomeným náhrobkem, odlomenou částí, náhrobkem zarostlým vegetací. Samostatně můžeme vyhodnotit poškození nápisu např. degradací kamene.

3.5. Přepis

Přepis zobrazeného textu je nejdůležitější částí epigrafického katalogu. Text epitařu přepisujeme ideálně z autopsie v terénu do poznámkového bloku a poté v co nejkratší době ho přepíšeme do vlastního katalogového listu nebo jeho elektronické obdoby. Pokud se v textu objevují na první pohled zřetelné chyby, zanášíme je beze změny do přepisu a až v komentáři k nápisu navrhujeme možnou variantu čtení. Veškeré ortografické zvláštnosti, které se na náhrobkách hojně vyskytují, též důsledně zmiňujeme v rubrice komentář. Problémem se často stávají zkratky, nekonvenční značky, enkláva (jedno písmeno je vepsáno do druhého), nexus literarum (spojení dvou písmen, které má za důsledek společnou část či tah) a ligatura (spojení dvou či více

²¹ TRZCIŃSKI, Andrzej . *Hebrajskie Inskrypcje Na Materiale Kamiennym W Polsce*. Lublin, 2007.

²² ROHÁČEK, J. Epigrafika v památkové péči, s. 14.

písmen)²³. Je proto vhodné si na začátku ujednotit, jak se budou v textu tyto znaky zachycovat a popisovat. Doplňující přepis a kontrolu z fotografie usnadňují různé možnosti její počítačové editace.

Z důvodu poškození či špatné přístupnosti kamene se může stát, že přečteme pouze část jeho nápisu. Chybí-li větší část epitafu, nahradíme text pomocnými znaky [---]. Pokud chybí pouze část písmen ve slově, nahradíme je přibližným počtem písmen [..] איש ישר וכ. Na základě kontextu [abc] nebo na základě pozdějšího srovnávacího studia [abc]²⁴ můžeme text doplnit o chybějící písmena či celá slova např. איש ת[ם] וישר . Ojediněle se setkáme na náhrobku s vynecháním části textu či úmyslně poškozeným nebo vymazaným textem, který zaznamenáme znovu pomocnými znaky <...>²⁵.

Metodiku čtení nápisového písma shrnuje J. Roháček do dvou zásad: 1. nápisy nečteme po slovech, ale po jednotlivých písmenech (omezíme tak vlastní interpretaci, vycházející ze znalosti celých slov) a 2. „u problematicky čitelných nápisů je důležité pečlivě srovnávat tvary jednoznačně identifikovaných písmen s tvary v nečitelných výrazech. U některých písmen je ovšem třeba zohlednit variabilitu tvarů“²⁶, což opět odkazuje na potřebu důsledného popisu samotného písma. Konečně k základním předpokladům správného čtení náleží značná dávka trpělivosti.

3. 6. Náhledový obrázek

Nezbytnou součástí katalogu je obrazová dokumentace, která bývá přiložena na nosiči CD/DVD. Katalogové listy by však měly obsahovat náhledové fotografie pojednávaných náhrobků.

3. 7. Překlad epitafu

V Českých zemích se na hebrejských sepulkráliích vyskytují tři resp. čtyři různé jazyky. Do konce 18. století bývala použita výhradně hebrejšтина, postupem času a v důsledku historických události se souběžně začíná na náhrobkách objevovat německý, ale i český jazyk. Na počátku 20. století převažuje němčina a hebrejštiny zde nacházíme poskrovnu (většinou je to již pouze závěrečná eulogie תנצבה). Výjimečně se setkáváme s dialektem tzv. Judendeutsch (např. v Třebíči).²⁷

Překlad epitafu do češtiny není jednoduchou záležitostí. Nejedná se o prostý překlad, ale o převod velice specifického literárního útvaru. V hebrejském epitafu je jazyk použit zvláštním způsobem, obsahuje i ukrývá odkazy na různé náboženské texty, často obsahuje nejasnosti, gramatické chyby, chyby v tvorbě slov a

²³ ROHÁČEK, J. Epigrafika v památkové péči, s. 45.

²⁴ Doložíme citací např. z matričních záznamů, knih chevry kadiši apod.

²⁵ ROHÁČEK, J. Epigrafika v památkové péči, s. 58.

²⁶ Tamtéž, s. 60.

²⁷ Této problematice věnuje část své práce Lucie Petrusová: PETRUSOVÁ, L. *Židovský hřbitov v Dřevíkově*. Praha, 2011.

postrádá jednotnou stylistiku.²⁸ Počátky studia usnadňuje odborná literatura s překlady hebrejské „náhrobní poezie“²⁹ a pečlivé sledování veškerých citací a odkazů na text Tanachu.

Tradiční hebrejský epitaf obsahuje obvykle čtyři základní části: vstupní formulí, laudacie, informace o zesnulém s dalším blokem laudací a závěrečnou formulí.

Vstupní formule bývá zpravidla graficky vydělena z textu a zejména na starších náhrobcích představuje hlavní ozdobný motiv. Společně se závěrečnou formulí plní funkci ozdobného orámování centrálním textu. Jedná se o abreviatury פ"י ט a פה נטמן; פ"י ט a פה טמונה / פה טמונה – zde jest ukryt/a, zde odpočívá, zde jest pohřben/a.

Nejčastěji používaná pochvalná epiteta u mužů jsou například: כבוד; נאמן; ישר; יקר; כשר; צדיק; כבד; נאמן; ישר. U žen: אשת חיל; יקרה; צנוע; יקרה... Následují biografické údaje o zemřelém – jméno, jméno otce (v případě žen bývá uvedeno jméno manžela), výjimečně se uvádí i jméno matky. Před jméno se tradičně umísťují tituly zemřelého a jeho otce uvedené ve formě zkratk: כה"ר *ben kavod* – „syn ctěného“, כ' *kavod* – „vážený“, *kevod ha rav* – „ctěný pán“, *kavod ha rav rabenu*, *ha rav rebe / rabenu* – „učitel rabi“, později spíše ve smyslu „pán“, *morenu ha rav rabi*, אלוף *aluf* – „kníže“, *ha kacín* „představený“, תרני *torani* „náš učitel“.³⁰ Nejoblíbenější eulogií následující bezprostředně za jménem je ז"ל *zichrono li-vracha* „blahé (blažené) paměti“, doslova „památká jeho (její), buď požehnání“ (nebo ז"ל).

Biografické údaje o zemřelém nacházíme v hebrejském epitafu obvykle ve střední části textu či jako nadpis v oblouku náhrobního kamene. Za osobním jménem následuje patronymikum vyjádřené: בן *ben* „syn“ nebo בת – *bat* – „dcera“ a jméno otce. U žen častěji nacházíme jméno jejího manžela např. *Rut eset Avraham* „Rut žena Abrahama“. Od 18. století³¹ se začínají na náhrobcích objevovat i příjmení zemřelých. Někdy bývá jméno vyjádřeno pomocí akrostichu. Dalším důležitým údajem pro identifikaci zemřelého je datum úmrtí někdy ve spojení s datem pohřbu. Letopočet je na náhrobcích vyjádřen pomocí samostatně stojících hebrejských konsonantů, které mají číselnou hodnotu. Někdy bývá použit chronostich tj. označená nebo zvětšená písmena v epitafu a součet těchto označených písmen udává letopočet (chronogram). Za letopočtem následuje zkratka לפ"ק *lafak* (*li-frat katan* „podle malého počtu“) někdy bývá zachycena jako nexus literarum (spojení písmen, které má za důsledek společnou část). Zkratka se vyskytuje v různých modifikacích (vyjádřena pouze ל"ק).³² Mezi další údaje můžeme zařadit věk zemřelého, který se skoro neobjevuje v hebrejsky psaných epitafech, zato v česky a německy psaných je jeho výskyt častější. Lépe než přímý údaj o věku zaznamenáváme rok narození zesnulého. Poslední zde zmíněnou informací je topografický údaj, často spojený s abreviaturou

²⁸ WODZIŃSKI, M. Hebrajskie Inskrypcje Na Śląsku XIII-XVIII Wieku, s. 25.

²⁹ Např. HADLER, Jaroslav. *Židovský hřbitov v Boskovicích*. Boskovice, 2002; MUNELES, Otto; VILÍMKOVÁ, Milada. *Starý Židovský Hřbitov V Praze*. Praha, 1955 atd.

³⁰ Detailně se problematice překládání titulatur věnuje např. WODZIŃSKI, M. Hebrajskie Inskrypcje Na Śląsku XIII-XVIII Wieku V kapitole *Zásady překládu* vysvětluje překládání resp. interpretaci titulatur a odůvodňuje přijatá řešení. Nebo MUNELES, O., VILÍMKOVÁ, M., *Starý židovský hřbitov v Praze*.

³¹ V roce 1787 byl Josefem II. vydán dvorský dekret upravující podobu židovských jmen.

³² Černá, P., *Epitafy a symboly vyskytující se na ŽH Kožlany*, RKP, 2009.

מק"ק קאשלאן – *mi kehila kdoša Kašlan* „ze svaté obce Kožlany“. Z údaje ale často nezjistíme, jestli bylo myšleno místo narození, bydliště nebo obec, do které zesnulý patřil.

Za jménem následuje další blok laudacií; oslavných projevů a chvály zemřelého popř. lamentace a tradiční uzavírající formule תנצב"ה *tehe nafšo crura bi-cror ha-chajim (tanceva)* – „nechť duše jeho je pojata do svazku živých“, jež je inspirována biblickým textem (1. Samuelova 25, 29³³). Často se objevuje na konci epitafu ve spojení s datem úmrtí.

V praxi se setkáváme při překladu epitafů s proplétáním textu s citáty a náznaky biblické a jiné staré židovské literatury. Paralely, které je vhodné uvádět v komentářích, poukazují na snahu autora epitafu, „přiblížit text epitafu starobylé a vznešené mluvě biblické“.³⁴ Originální text často tvoří jednoduchý rým (ale není to podmínka), někdy se však objeví náhrobek se souvislejším, poetickým obsahem, v rytmické, rýmované próze. Otto Muneles nabízí dvě možnosti překladu hebrejských nápisů: po stránce formální napodobit originál, to znamená pokusit se o rýmování za každou cenu nebo se přidržet doslovného znění a citáty použít v podání bible Kralické³⁵. Pokud se při překladu zachová určitý, avšak nenásilně použitý rým, zvyšuje to hodnotu překladu. Záleží na individuálních literárních dovednostech badatele, jak přeloží nebo převede text epitafu do českého jazyka, ale doporučujeme pokusit se o volnější převod zachycující více smysl a atmosféru epitafu, než o jeho doslovný překlad, neboť v mnohých případech doslovného překladu dostáváme nepřesný až zavádějící význam původního znění. Chceme-li překládat více „poetičtěji“, je třeba vycházet ze znalosti originálního jazyka, jeho kulturně-historického kontextu a zároveň mít cit pro jazyk český. M. Wodziński píše: „*problémy náhrobní epigrafiky jsou bezprostředně spojené s historií pohřebiště a zároveň epitaf nemůže být správně přečtený a přeložený při neporozumění dalším vazbám např. uměleckým, historickým atd.*“³⁶

Úskalím při prvních pokusech přepisovat a překládat epitafy bývají abreviatury³⁷. V textu je vždy označujeme např. ה"ל a v komentáři je vhodné zkratky rozepsat (*hanal = ha-nizkar le' maala* „jak bylo zmíněno výše“), zvláště jedná-li se o méně známé zkratky, či pojící se k danému místu (např. zkratky toponym atd.).

3. 8. Komentář

Komentář obsahuje poznámky ke jménu, datu, titulu, topografii, textovým paralelám a další vysvětlivky k nápisu či překladu. Ortografická podoba jména na náhrobku se často liší oproti záznamům v matričních spisech, proto je vhodné v komentáři uvést obě varianty jména (například na náhrobku 059 v Kožlanech je

³³ 1 S 25, 29 „*Kdyby někdo povstal, aby tě pronásledoval a ukládal ti o život, ať je život mého pána pojat do svazku živých u Hospodina, tvého Boha. Ale život tvých nepřátel ať vloží do praku a odmrští.*“

³⁴ MUNELES, O., VILÍMKOVÁ, M., *Starý židovský hřbitov v Praze* s. 92.

³⁵ Tamtéž.

³⁶ WODZIŃSKI, M. *Hebrajskie Inskrypcje Na Ślasku XIII-XVIII Wieku*, s. 82.

³⁷ Notarikon (slovo řeckého původu původně sloužilo k označení těsnopisu, Židé však tímto termínem začali označovat psaní ve zkratkách), další označení vyskytující se v Talmudu - siman, alef-bet, serugin, rašej otijot a nejčastější dnešní označení je rašej tejtov. CERMANOVÁ, I., SCHEIBOVÁ, M. *Hebrejské zkratky...*, s. 9.; HÜTTENMEISTER, G. *Abkürzungsrzeichniss hebräischer Grabsteininschriften*. Tübingen, 2010. Dostupné v knihovně ŽMP.

jméno Mendl Tancer a v Soupisu Židů, 1793 je uveden Emanuel Tancer, přestože jde o tutéž osobu). Data se na náhrobcích do roku 1850 obvykle uvádí pouze dle židovského kalendáře. Data převádíme do občanského kalendáře³⁸ a interpretujeme. Textové paralely slouží k identifikaci vložených biblických veršů, výjimečně jiných náboženských textů. Necháváme na individuálním přístupu badatele analyzovat detailně celý text epitafu, nebo vypustit běžné, opakující se motivy a v textových paralelách uvést pouze výběr méně obvyklých citací a formulací. Výzdobu a symboliku náhrobku opatříme komentářem, pokud její charakter je nad rámec formalizovaného popisu. Problematiku židovské sepulkrální výzdoby a symboliky podrobně rozvádí odborné práce Ivy Steinové³⁹.

Do komentáře zahrnujeme rovněž zjištěné údaje o návrhu, produkci a provenienci náhrobku. Přestože se jedná o samostatnou problematiku, dosud se nepodařilo najít zejména pro starší období její fyzické doklady na hřbitovech a relevantní archivní dokumenty. Nevíme, kdo byl zadavatelem výroby náhrobku, kdo byl autorem výtvarného návrhu, textu epitafu, ani jak a kde probíhala jeho výroba. Pro určení autora epitafů existují různé hypotézy, M. Wodziński na základě svého výzkumu předpokládá, že autoři často nebyli kvalifikováni literárně ani jazykově, a domnívá se, že epitafy navrhovala nejbližší rodina pozůstalého nebo byl autorem sám kameník.⁴⁰ Nevíme, jestli existovaly vzorníky nápisů nebo manuály pro kameníky, cenzura chevry kadiši (doložená v 20. století v Polsku) nebo nějaké obecné vzory. Prozatím, pouze v podobě hypotéz, existují náznaky regionálních odlišností v textech epitafů i výtvarné podobě náhrobků, ukazující na pravděpodobnou geografickou organizaci jejich výroby. Novodobé židovské náhrobky přibližně od 2. poloviny 19. století jsou již signované kameníkem nebo kamenickou dílnou, obdobně jako totožné náhrobky křesťanské.

3. 9. Prosopografie

Prosopografické údaje získáme komparací a shrnutím terénních zjištění a studií archivních dokumentů a literatury.⁴¹ Dokumentace hřbitovů je významným pramenem pro další studium v rámci prosopografické vědy s cílem vytvoření podrobné biografie jedince, jeho rodiny nebo kolektivu, které se řídí vlastními metodickými postupy.

4. Zásady redukce

Pro potřeby administrativních úkonů (evidence památek, prohlášení za kulturní památku, žádost o dotaci apod.) nebo projektové přípravy lze redukcí shromážděných údajů vytvořit náhledový katalog obsahující číslo náhrobku, písmo epitafu (hebrejščina, latinka), příjmení, jméno (hebrejské), jméno (občanské),

³⁸ Možností, jak převést letopočet je několik např. internetová stránka:

<http://www.jewishgen.org/jos/josdates.htm>. nebo <http://www.kaluach.org>.

³⁹ Např. STEINOVÁ, Iva. Židovský Náhrobek : Motivy Oslavy a Chvály. *Zprávy památkové péče*. 2010, 70, 6, s. 415-423. Dostupný také z WWW: <www.npu.cz/download/1304081955/09_mastr_06_10_web.pdf> a další články nebo nejnovější kniha: STEINOVÁ, Iva. *Maceva : židovský Náhrobek a Symbolika Jeho Výzdoby Ve Světle Tradice*. Vyd. 1. Praha : NPÚ, 2011. 206 s. ISBN 978-80-87104-65-1.

⁴⁰ WODZIŃSKI, M. Hebrajskie Inskrypcje Na Ślasku XIII-XVIII Wieku, s. 121.

⁴¹ MÜLLER, Julius. Úvod do židovské genealogie I - VI. *Maskil*. 2005.

patronymikum, jméno manžela, dataci (občanská), lokalitu (údaj na náhrobku), techniku písma, rozměry náhrobku, materiál a poznámky. Katalog doplníme o výběrovou fotodokumentaci celkového stavu hřbitova (na CD), půdorysný plán s umístěním náhrobků a text uvádějící historický vývoj hřbitova židovského osídlení v lokalitě.

5. Závěr

Předložená studie nabízí základní, metodické kroky úplné dokumentace židovského hřbitova zahrnující dokumentační práce v terénu, analytický postup zpracování a archivní studium, jako heuretický základ pro vědecký výzkum historie židovského osídlení. Nastíněná problematika se skládá z několika oblastí, které jsou na různém, nevyrovnaném stupni poznání a zasahují do rozdílných vědních oborů a technik.

Autoři věří, že jejich návrh podnítl diskuzi o jednotném vedení dokumentace, diskuzi k prohloubení našich znalostí v dílčích oblastech formou mezioborové spolupráce a zapojení odborníků dotčených oborů do výzkumu. Výsledkem by měla být kvalitní dokumentace využitelná nejen v oboru historie a památkové péče, ale i v dalších oblastech společenskovedních disciplín.

LITERATURA

- CERMANOVÁ, Iveta, SCHEIBOVÁ, Michaela. *Hebrejské zkratky : Výsledky epigrafického výzkumu textilní sbírky Židovského muzea v Praze*. Praha : Židovské muzeum v Praze, 2005. 167 s. ISBN 80-86889-12-2.
- ČERNÁ, Petra. 2009. Židovský hřbitov v Kožlanech = Jewish cemetery at Kožlany. Praha, 2009 – 08 – 20. 53 s, - 52- s. příl. Bakalářská práce. Univerzita Karlova v Praze, Husitská teologická fakulta, Ústav židovských studií. Vedoucí bakalářské práce Jiří Beneš.
- ČERNÁ, Petra. 2009. Epitafy a symboly vyskytující se na ŽH Kožlany, rukopis.
- FAIGL, Ladislav. *Metodika při mapování (vytváření plánů) židovských hřbitovů* [online]. Ústí nad Labem : UJEP, 2010. 13 s. Seminární práce. UJEP. Dostupné z WWW: <<http://www.box.com/shared/4hzrjp59ys>
- FIEDLER, Jiří. *Židovské památky v Čechách a na Moravě*. Praha : Sefer, 1992. 80-900895-1-8.
- HAIDLER, Jaroslav Achab. *Židovský hřbitov v Boskovicích*. Boskovice : Muzeum Boskovicka : Albert, 2002. 93 s.
- HEROUT, Jaroslav. *Slabikář návštěvníků památek*. Praha : NPÚ, 2011. 326 s. ISBN 978-80-86516-40-0.
- HEŘMAN, Jan. *Židovské Hřbitovy V Čechách a na Moravě*. Praha : Rada ŽNO, 1980. 32 s.
- HOŃDO, Leszek . *Inskrypcje Starego Żydowskiego Cmentarza W Krakowie*. Kraków : Nakładem Polskiej Akademii Umiejetności, 2000. 247 s. ISBN 83-86956-76-3.
- HÜTTENMEISTER; Gil. *Abkürzungszeichnis hebräischer Grabsteininschriften*. Tübingen, 2010. ISBN: 978-3-16-150261-3.
- CHVÁTAL, Václav. *Příběhy Telických Náhrobků*. Domažlice : Nakladatelství Českého lesa, 2011.
- MÜLLER, Julius. Úvod do židovské genealogie I - VI. *Maskil*. 2005.
- MUNELES, Otto; VILÍMKOVÁ, Milada. *Starý Židovský Hřbitov V Praze*. Praha : SPN, 1955. 480 s.
- PETRUSOVÁ, Lucie. *Židovský hřbitov v Dřevíkově*. Praha, 2011. 266 s. Diplomová práce. UK FF. [akademická práce]
- ROHÁČEK, Jiří. *Epigrafika v památkové péči*. Praha : NPÚ, 2007.
- TRZCIŃSKI, Andrzej. *Hebrajskie Inskrypcje Na Materiale Kamiennym W Polsce W XIII-XX Wieku : Studium Paleograficzno-Epigraficzne*. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. 242 s. ISBN 978-83-227-2631-0.
- WODZIŃSKI, Marcin. *Hebrajskie Inskrypcje Na Ślasku XIII-XVIII Wieku*. Wrocław : Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1996. 563 s. ISBN 83-7091-038-6.

PŘÍLOHA